

سیر تطور آثار مکتوب (برگزیده) مهدوی در سده اخیر حوزه علمیه قم^۱

سید مجتبی معنوی^۲

چکیده

«تطور صد سال مطالعات مهدویت در حوزه علمیه قم»، موضوعی است که پژوهش حاضر به آن پرداخته است. روش تحقیق در این مقاله از نوع میدانی و کتابخانه‌ای است. هدف از انجام تحقیق، ارائه سیر تطور آثار برگزیده مطالعات کمی و کیفی مهدویت، در حوزه علمیه قم است. تمرکز مقاله بر مطالعه مهدویت در حوزه علمیه طی سده اخیر و مقایسه رویکرد به آن، قبل و بعد از انقلاب اسلامی است. تحلیل حدیثی مهدویت، تبیین مهدویت، کتاب‌شناخت مهدویت و تحقیق علمی، از مهم‌ترین مراحل تطور مطالعه مهدویت در حوزه علمیه قم به شمار می‌آیند که این رویکرد، به نشر بیش از دوهزار مقاله علمی، سیصد و پنجاه رساله و بیش از شش هزار اثر توصیفی تحلیلی، در عرصه‌های مختلف منجر شده‌اند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهند در عرصه‌های پژوهش و نشر آثار مهدویت جهش مطالعاتی مناسبی روی داده است و به پدید آمدن تطورات مهمی در مطالعه مهدویت منجر شده است. این تطورات، مطالعه مهدویت را در حوزه علمیه قم از مسئله‌ای حدیثی و کلامی به حوزه مطالعات علوم تربیتی، سیاسی و اجتماعی توسعه داده است.

واژگان کلیدی: مهدویت، تطور مطالعات مهدویت، حوزه علمیه قم، سده اخیر، آثار مکتوب.

---

۱. این مقاله با حمایت دبیرخانه همایش یکصدمین سالگشت بازتاسیس حوزه علمیه قم و دستاوردها و نکوداشت آیت‌الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری رحمته‌الله تألیف شده است.

sm.manavi@chmail.ir

۲. دانش‌آموخته سطح چهار حوزه علمیه قم، ایران

مقدمه

بررسی تطور آثار مهدویت از هزاره اول غیبت تا کنون نشان می‌دهد طی هزار و اندی سال که از غیبت کبرا می‌گذرد، مسئله مهدویت، فراز و فرودهای مطالعاتی مهمی داشته است. این مسئله از قرون گذشته تا کنون، با رویکردهای، حدیث‌نگاری، تبیین، توصیف، تحلیل، نقد و... مورد توجه محدثان و متکلمان و محققان قرار گرفته است. از آن‌جا که تبلور این مطالعه در آثار روایی و کتاب‌های ناظر به ثبت تراث حدیثی مشهودتر است؛ سیر بحث و بررسی حدیثی مهدویت بر تولد، تجمیع و تبویب حدیث متمرکز شده است.

مطالعات انجام شده در زمینه مهدویت، پیشینه سیر تطور مطالعه این مسئله را به صورت مستقیم به ما چندان نشان نمی‌دهد؛ هر چند برخی آثار به صورت تک نگاشته در این باره قابل مطالعه است. حسینی عربی در مقاله‌ای که، آثار مهدویت در دوره قاجار را بررسی کرده است، بیش‌تر به معرفی چهره‌هایی پرداخته که مجموعاً بیش از صد و بیست اثر مکتوب در باره مهدویت قلم زده‌اند (حسینی عربی، ۱۳۷۸: ص ۴۷). الهی نژاد در کتاب «مهدویت پژوهی تطورات و آسیب‌ها»، گونه‌های مطالعات مهدوی را به بحث گذارده است. او معتقد است از ابتدای قرن اول تا پایان غیبت صغرا در مجموع شصت و سه کتاب و از شروع غیبت کبرا تا قرن سیزدهم سصد و سی و پنج کتاب تألیف شده است و این، به آن معناست که در دوران غیبت صغرا هر سه سال و در دوران غیبت کبرا هر پنج سال به صورت میانگین یک کتاب نوشته شده است (الهی نژاد، ۱۴۰۱: ص ۱۸۶). با وجود این، آثار منسجمی که بتوان بر آن‌ها به عنوان پیشینه سیر تطور آثار مکتوب مهدویت در سده اخیر حوزه علمیه قم تکیه کرد؛ سامان نیافته است.

تأمل در آثار مهدوی مکتوب نشان می‌دهد سیر مطالعه مهدویت در قرون اولیه مطالعه مهدویت، بر تجمیع و تبویب حدیث استوار است. کتاب‌های «غیبت» نعمانی، «کافی» کلینی، «کمال‌الدین» صدوق و «غیبت» طوسی از این قبیل‌اند. این روش تا قرن چهاردهم هجری ادامه داشته است. «بحارلأنوار» و «اثبات الهداة» بهترین کتاب‌هایی هستند که در قرن یازدهم نگارش شده‌اند. از قرن چهاردهم، یعنی از صد سال پیش، سیر مطالعه مهدویت به تدریج وارد مرحله جدیدی شده است که به تکمیل، تصحیح، و تحقیق کتاب‌های حدیث و دیگر مراحل منجر شده است.

مرحله اول: اندیشه ورزی اعتقادی و تربیتی در باره مهدویت

سیر مطالعه مهدویت در سده اخیر و همزمان با مکتب سامرا در زمان میرزای شیرازی، روند بهتری به خود گرفته و با نگارش سالی دو کتاب، مجموع کتاب‌های مهدویت به ۶۶۷ کتاب می‌رسد. با وجود این، در کمال تعجب، قبل از انقلاب هیچ نشریه مهدوی شامل مجله، روزنامه و هفته‌نامه و ماهنامه مستقلی نمی‌یابیم. تنها آثاری پراکنده و معدود در این زمینه، تدوین شده‌اند.^۱

ولی اتفاق مهمی که در این دوران، یکی از مراحل مهم تطور مطالعه مهدویت را رقم می‌زند، توجه به مهدویت به عنوان اندیشه‌ای مؤثر بر اعتقادات و اخلاق است. تدوین کتاب‌هایی با این رویکرد، بن مایه خود را از روایات مهدویت گرفته و حتی در پاره‌ای از موارد به سبک کتاب‌های حدیثی نوشته شده‌اند؛ اما این بار، نگارش همه احادیث به منظور حفظ تراث ائمه صورت نمی‌گیرد و مهدویت به عنوان موضوعی اعتقادی مورد توجه قرار گرفته و با گزینش و تبویب احادیث متناسب با رویکرد اعتقادی در قالب مسئله محور، آثار اخلاقی و تربیتی مهدوی شکل می‌گیرند. در این آثار که به زبان فارسی و عربی نوشته شده‌اند، تلاش می‌شود اندیشه مهدویت به عنوان بنیان اعتقادی مطرح و مورد توجه قرار گیرد. هرچند تعداد قابل توجهی از آن‌ها در این مرحله خارج از حوزه علمیه قم نگارش شده‌اند؛ همین مرحله بستر مطالعه مهدویت با رویکرد دیگری را در حوزه علمیه قم پدید آورد.

مهم‌ترین آثار مهدوی منتشر شده قبل از انقلاب اسلامی:

منتهی الآمال (به صورت ضمنی)، شیخ عباس قمی (۱۳۵۹ق)؛ قیام و انقلاب مهدی، مرتضی مطهری (۱۳۹۹)؛ المهدی فی کتب اهل السنه، سید حسین بروجردی (۱۳۳۵ق)؛ منتخب الاثر، لطف‌الله صافی گلپایگانی (۱۳۷۳ق)؛ دانشمندان عامه و مهدی موعود، علی دوانی (۱۳۴۸).
چنان که پیدا است مشهورترین آثار مهدوی مکتوب درحوزه علمیه قم، قبل از انقلاب معدود

۱. البته در آن زمان، مجلاتی مانند مکتب اسلام، مکتب تشیع و مکتب جعفری چاپ می‌شدند؛ لکن مختص مهدویت نبودند و چه بسا به آن ارتباطی نداشتند.

بوده و تطور مطالعاتی مهدویت در آن‌ها به توصیف مهدویت با رویکرد اعتقادی معطوف است.

مرحله دوم: تحلیل حدیثی (رویکرد حدیث پژوهی)

همزمان با طرح کلی اندیشه مهدویت و تأکید بر آن به عنوان اعتقاد به امامت، بزرگان حوزه قم دریافتند روایتگری مهدویت در بین فرقه‌ها و مذاهب اسلامی، از جمله اهل سنت و برخی از جریان‌های انحرافی، نه تنها به معرفت‌زایی و هدایت ایشان منجر نشده است، بلکه منشأ اختلاف عقیده، ادعاهای دروغین و القای شبهه در مورد مهدویت شده است. آیت‌الله صافی که مرجعی آگاه، زمان‌شناس و حدیث‌پژوه بود، با اشاره مستقیم به این مطلب می‌نویسد:

آنچه موجب شد ما این کتاب را به خوانندگان گرامی تقدیم کنیم، نشان دادن ادعای بوچ مدعیان مهدویت و امامت در دوران غیبت، به ویژه در قرن اخیر است و این حرکت به دست استعمارگرانی صورت گرفته که برای تفرقه‌افکنی میان مسلمانان در برخی از کشورها بعضی افراد پست و سطح پایین را تحریک نموده تا ادعای مهدویت کنند؛ در حالی که نشانه‌های مصلح جهانی آن قدر دقیق و متنوع است که امکان تحقق آن، جز در یک شخص خاص امکان ندارد (صافی گلپایگانی، ۱۳۸۰: ج ۲، ص ۱۳).

این امر به معنای آن بود که احادیث مهدویت نیازمند تحلیلی جامع‌اند که از آسیب پاره‌گویی حقیقت و یا ارائه وارونه آن در امان باشند. در این زمان، مرحله دیگری از تطور مطالعه آثار مکتوب مهدویت شکل گرفت و کتاب‌هایی چون «منتخب‌الاثار» و «معجم احادیث امام مهدی» تدوین شدند.

الف) جامع روایی، منتخب‌الاثار

همزمان با فعالیت فرقه ضاله بهائیت در ایران و مبارزه آیت‌الله بروجردی با آنان، کتاب «المهدی فی کتب اهل السنه» از سوی ایشان تألیف شد. در این زمان، آیت‌الله صافی متوجه این واقعیت می‌شود که روایات مهدویت در منابع حدیثی، پراکنده و دور از دسترس مخاطب هستند و چنانچه در اختیار مخاطب قرار گیرند، فاقد خانواده حدیث هستند و ارائه آن‌ها به شکل پراکنده و غیر منسجم، به تنویر افکار مخاطب منتج نمی‌گردد (نبوی رضوی، ۱۴۰۰: بهائیت شناسی، ش ۲۳، ص ۵۲). به همین دلیل ایشان در سال ۱۳۷۳ قمری نگارش کتاب

«منتخب الاثر» را آغاز می‌کند.^۱ هر چند تکمیل و ویراست و ترجمه آن پس از انقلاب اسلامی صورت گرفته است؛ این کتاب، به لحاظ تحلیل روایات مهدویت با رویکرد فقه الحدیثی و تبیین مهدویت و تفسیر آن با روایات مهدویت همچنان در صدر آثار مکتوب در این زمینه قرار دارد.^۲ این اثر ارزشمند به بازتبیین مهدویت از منظر احادیث پرداخته است. مطالعه مهدویت در این کتاب به منظور احصای کامل روایات مهدویت با تبویب جامع و کاربردی، برای پاسخ به جویندگان حقیقت در باره مهدویت تألیف شده است.

در زمان تألیف کتاب، از طرفی فعالیت بهائیت به اوج خود رسیده و مهدویت دستاویز فرقه ضاله بهائیت قرار گرفته بود و ایشان به عنوان شاگرد برجسته آیت‌الله بروجردی تصمیم می‌گیرد با آنان مقابله کند.^۳ از سوی دیگر، لازم بود پاسخی مناسب به شبهات مهدویت ارائه شود (صافی گلپایگانی، ۱۳۸۰: ص ۱۵)؛ لکن به دلیل تکیه مهدویت بر دلایل نقلی، امکان مواجهه با بهائیت با تمرکز بر منابع حدیثی اولیه مهدویت فراهم نبوده است. علاوه براین، تبیین این مسئله و پرداختن به ابعاد آن، منابع معتبر و متعددی می‌طلبید که به طور معمول در دسترس نبودند و مطالب آن‌ها پراکنده و غیر منسجم بود.

تبویب ناقص کتاب‌های حدیثی، ترجمان ناقص و متناقض از مهدویت نیز، مشکل بزرگی بود که باید حل می‌شد تا راه برای تبیین مهدویت از کتاب‌های مختلف حدیثی فراهم کند که طبعاً هر مخاطبی از آن استقبال نمی‌کرد. به همین دلیل آیت‌الله صافی گلپایگانی به نگارش کتاب جامع روایی منتخب الاثر مصمم شدند.

اهتمام به خانواده حدیثی و اثبات تواتر روایات در مسائل مختلف مهدویت، از مؤلفه‌های قوت کتاب «منتخب الاثر» است. در حقیقت، ایشان مجموعه‌ای از احادیث مهدویت را گردآوری کرده است که با تبویب گسترده و مناسب، اصالت مهدویت در اندیشه اسلامی را اثبات

۱. استادی، ۱۳۷۰: «آثار و تالیفات آیت‌الله بروجردی»، دوفصلنامه حوزه، شماره ۳۴، ص ۵.

۲. کتاب «منتخب الاثر» از معدود آثاری است که نسخه نهایی آن، طی هفتاد سال مطالعه و ویراست علمی تدوین شده است و برای نكوداشت آن، كنكره هفتادمین سال تألیف كتاب مذکور، در دهم خرداد ۱۴۰۱ در قم برگزار شده است (خبرگزاری حوزه، کد خبر: ۱۰۲۷۴۱۱).

۳. استادی، ۱۳۷۰: «آثار و تالیفات آیت‌الله بروجردی»، دوفصلنامه حوزه، شماره ۳۴، ص ۵.

کرده است و با شاخص قرار دادن روایات مختلف برای تبیین مسئله مهدویت در عرصه‌های گوناگون، راه را برای تضعیف و تحریف روایت بسته است. تدوین روایات در «منتخب الاثر» در باره مهدویت به شیوه‌ای که آیت‌الله صافی روش مطالعه آن را ارائه کرده است؛ روایت دقیق‌تری از مهدویت را پیش روی جوینده حقیقت قرار می‌هد. به عنوان نمونه آیت‌الله صافی با اشاره به روایت جابر از ابی سلام بن ابی عمیره، آن را بعید دانسته است. در سند روایت آمده است:

حدثنا أبو الحسن علي بن سنان الموصلي المعدل قال: أخبرني أحمد بن محمد الخليلي الأملي قال: حدثنا محمد بن صالح الهمداني قال: حدثنا سليمان بن أحمد قال: أخبرني الريان بن مسلم، عن عبد الرحمن بن يزيد بن جابر قال: سمعت سلام بن أبي عميرة قال: سمعت أبا سلمى راعي إبل رسول الله ﷺ يقول: سمعت رسول الله ﷺ يقول: «آيت الله صافی با درایتی که در حدیث شناسی دارد بر این بارو است که باید برای علی بن سنان صفت «الموصلی المعدل» آورده شود و «سلام بن ابی عمیره» به «ابی سلام الاسود» تغییر یابد:

أقول: الظاهر أنّ السند هكذا: علي بن سنان الموصلي المعدل عن أحمد بن محمد الخليلي عن محمد بن صالح الهمداني عن سليمان بن أحمد عن زياد بن مسلم أو ريان ابن مسلم عن عبد الرحمن بن يزيد بن جابر عن أبي سلام الأسود عن أبي سلمى. أما سلام بن أبي عميرة الخراساني فهو يروي عن الإمام أبي جعفر وأبي عبد الله عليهما السلام وبعده روایتی عن ابی سلمی، و الله هو العالم (صافی گلپایگانی، ۱۳۸۰: ج ۱ ص ۱۹۹).

دلیل تغییر از منظر آیت‌الله صافی این است که علی بن سنان الموصلی المعدل از احمد بن محمد الخلیلی از محمد بن صالح الهمدانی از سلیمان بن احمد از زیاد بن مسلم او ریان بن مسلم از عبدالرحمن، بن یزید، از جابر از ابی سلام الاسواد از ابی سلمی روایت کرده‌اند؛ اما سلام بن ابی عمیره خراسانی کسی است از امام باقر و امام صادق روایت می‌کند و بعید است از ابی سلمی روایت کرده باشد.

مطالعه دقیق مهدویت با تبویب مناسب در نگارش منتخب الاثر باعث شده است از انبوه‌نگاری پرتکرار در کتاب مذکور جلوگیری شود و با تکیه بر تواتر روایات در باره موضوع، به آن ارجاع داده شود. این سبک ابتکاری، در تدوین متون روایی سابقه نداشته است. بدون شک، این نوآوری با فکر و تأمل فراوانی صورت گرفته است و با توجه به دلالت هر روایتی آن را ذیل موضوع خاصی قرار داده‌اند؛ به گونه‌ای که ذیل باب ذیل فصل هفتم در باره پر شدن

زمین از عدل، به هشت حدیث از ۱۵۴ حدیث اشاره می‌کند و درباره ۱۴۸ حدیث به فصول قبل ارجاع می‌دهند. و یدلّ علیه أيضا ۱۴۸ حدیثا من ب ۳ ف ۲۶ (ج ۲، ص ۲۲۲) (صافی گلپایگانی، ۱۳۸۰: ج ۳، ص ۱۵۷).

تدوین کتاب در یازده باب و یکصد فصل، نشان از مطالعه عمیق مهدویت در جامع حدیثی منتخب الاثر است.^۱

۱. فصل اول: اشاره به احادیثی است که به صراحت بر تعداد امامان دلالت می‌کنند و تصریح دارند که امامان معصوم به تعداد نقبای بنی اسرائیل دوازده تن بودند که اول آنان امیرالمؤمنین علی علیه السلام است و دوازدهمین آن‌ها حضرت مهدی علیه السلام می‌باشد.

مؤلف بزرگوار این فصل را در هشت باب قرار داده و متن کامل ۲۴۳ حدیث را درج کرده و به ۶۶۳ فراز، از فرازهای احادیث دیگر ابواب ارجاع داده است.

فصل دوم: احادیثی مشتمل بر نوید ظهور آخرین مصلح غیبی، از عترت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم، از تبار حضرت فاطمه علیها السلام، از نسل امیرالمؤمنان علیه السلام، از اولاد امام حسین علیه السلام و از صلب امام حسن عسکری علیه السلام است. این فصل در ۴۹ باب تنظیم شده است و متن کامل ۲۵۲ حدیث را در بر دارد، و ۴۰۷۶ عبارت از عبارتهای یاد شده در دیگر فصلها ارجاع داده است.

فصل سوم: درباره تاریخ ولادت حجت یزدان، سرگذشت امام گرامی، معجزات حضرت ولی عصر - ارواحنا فداه - و داستان نیک بختانی است که در عهد امام عسکری علیه السلام توفیق تشریف به محضر قبله موعود را پیدا کرده‌اند. این فصل در سه باب تنظیم شده است و ۱۰۸ حدیث نیز ارجاع داده است.

فصل چهارم: در این فصل، معجزات حضرت بقیة الله - ارواحنا فداه - در غیبت صغرا، زندگانی نواب خاص و داستان باز یافتگان به پیشگاه آن حضرت، پس از رحلت امام عسکری علیه السلام آمده است. این فصل در سه باب تنظیم شده است و ۵۳ حدیث را در بر دارد و به ۲۱ حدیث دیگر ارجاع داده است.

فصل پنجم: در مورد معجزات حضرت بقیة الله - ارواحنا فداه - در غیبت کبرا و سرگذشت سعادت‌مندی است که در عصر غیبت کبرا به محضر مقدس آن حضرت شرفیاب شده‌اند. این فصل در دو باب تنظیم شده است و ۱۶ حدیث را در بردارد و به ۹ حدیث دیگر ارجاع داده است.

فصل ششم: درباره کیفیت ظهور، نشانه‌ها و فتنه‌های پیش از ظهور، سال و ماه و محل ظهور، خروج سفیانی و دجال، بانگ آسمانی، کیفیت بیعت و ممنوعیت تعیین وقت است. این فصل در ۱۱ باب تنظیم شده است و ۱۲۸ حدیث را در بر دارد، و به ۹۲ حدیث دیگر ارجاع داده است.

←

مطالعه دانش مهدویت با رویکرد به موضوعات مختلف، پس از انقلاب اسلامی در حوزه علمیه قم رونق خاصی گرفته است؛ به گونه‌ای که آیت‌الله صافی با این که به تألیف منتخب‌الاثار اقدام کردند، با مطالعه مهدویت با رویکرد موضوع محور در شاخه‌های مختلف سیاسی، فرهنگی و اجتماعی و حتی برای عموم مردم، به تدوین مهم‌ترین اندیشه اسلامی به زبان بسیار ساده مبادرت ورزیدند؛ آثاری از قبیل «اصالت مهدویت»، «انتظار عامل مقاومت»، «باورداشت مهدویت»، «تجلی توحید در نظام امامت»، «عقیده نجات بخش»، «فروغ ولایت در دعای ندبه»، «نظام امامت و رهبری»، «ولایت تکوینی و تشریحی»، «وابستگی جهان به امام زمان»، «پیام‌های مهدوی»، «نوید امن وامان»، «به سوی دولت کریمه»، «سیمای امام مهدی در دعای ندبه»، «معرفت حجت خدا»، «پاسخ ده پرسش»؛ ثمره رویکرد تحلیل حدیثی به مهدویت است که در نیمه دوم سده اخیر در حوزه علمیه قم انجام شده است.

ب) معجم احادیث امام مهدی

به منظور تبیین مسئله مهدویت، «معجم احادیث امام مهدی» مطالعه حدیثی مهدویت را با رویکرد جست و جوی گسترده مصادر اولیه حدیثی و بررسی تفاوت متون آن‌ها آغاز کرده است.

→

فصل هفتم: فتوحات بی‌ظنیر، ظاهر شدن گنج‌های زیرزمین، فرود آمدن حضرت عیسی علیه السلام، کشتن دجال، پیکار با سفیانی، تکامل عقل‌ها، آبادانی جهان و پر شدن روی زمین با عدل و داد، موضوعات این فصل‌اند. این فصل در ۱۲ باب تنظیم شده است و ۳۷ حدیث را در بردارد، و به ۲۰۹ حدیث دیگر ارجاع داده است.

فصل هشتم: درباره فضایل و مناقب اصحاب ۳۱۳ گانه آن حضرت، رشادت و صلابت آنان است. این فصل در دو باب تنظیم شده است و ۹ حدیث را در بردارد و به ۱۰ حدیث دیگر ارجاع داده است.

فصل نهم: درباره مدت حکومت، دعوت، سیرت، خوراک، پوشاک و شیوه زندگی آن حضرت است. این فصل در سه باب تنظیم شده است و ۷ حدیث را در بردارد و به ۲۲ حدیث دیگر ارجاع داده است.

فصل دهم: در مورد انتظار فرج، وظایف شیعیان در عهد غیبت، فضیلت درک محضر، پیروی و اعتقاد به آن حضرت، حرمت انکار، کیفیت تسلیم بر آن حضرت و برخی از دعاها صادره از ناحیه مقدسه است. این فصل در ۷ باب تنظیم شده است و ۵۱ حدیث را در بردارد و به ۷۷ حدیث دیگر ارجاع داده است.

بنابراین، تعداد فصل‌های کتاب: ۱۹، تعداد باب‌ها: ۱۰۰، تعداد احادیث: ۸۳۰، تعداد ارجاعات: ۵۳۸۷ و مجموع احادیث و عبارت‌های ارجاع شده، ۶۲۱۷ می‌باشد (صافی گلپایگانی، ۱۳۸۰).

هدف از انجام این مطالعه ارائه دیدگاه علما در باره احادیث مهدویت و بررسی غریب الحدیث، شناسایی نشانه‌ها و رموز روایی و گونه‌بندی فهرست احادیث مهدویت است.

و في نفس الوقت حرصنا على كل ما ينفع الباحث والقارئ من استقصاء مصادر الحديث من أول مصدر ورد فيه إلى عصرنا، و فروق متونه، و كلمات العلماء حوله، و شرح أهم غريبه، و استعمال العلامات و الرموز العلمية، و تنويع الفهارس التي يحتاج إليها أنواع الباحثين في هذا الموضوع أو ذاك (مؤسسه معارف اسلامی، ۱۴۲۸: ج ۱، ص ۱).

در این مطالعه، تلاش شده است مهدویت در پرتو روایات به گونه‌ای نشان داده شود که به احادیث مروی از پیامبر و صحابه، غیر از اهل بیت پیامبر و از ائمه پرداخته شود. در یک مورد، برای اشاره به جایگاه امام مهدی به روایت صحابه به ورود حدیث «مُحَمَّدٌ وَوَلَدٌ عَبْدُ الْمُطَّلِبِ سَادَةٌ أَهْلِ الْجَنَّةِ، أَنَا وَعَلِيٌّ وَجَعْفَرٌ وَحَمَزَةٌ وَالْحَسَنُ وَالْحُسَيْنُ وَالْمُهَدِيُّ»، در مصادر حدیثی از تاریخ طبری تا منتخب‌الآثر اشاره شده است (همان، ص ۲۲۵).

از دیگر ویژگی‌های این کتاب، گستردگی و گوناگونی موضوعات آن است. افزون بر احادیث مربوط به دوازده‌گانه بودن امامان و احادیث لزوم شناخت امام زمان؛ روایات مقدمات و اشراط السّاعة، یاجوج و ماجوج، دابة الارض، رجعت و... نیز به صورت مفصل ذکر شده در مطالعه مذکور، آثار حدیثی به منظور بازشناسی مصادر حدیثی، اعتبار سنجی محتوا، ارائه سیر تطور حدیثی مهدویت به حسب نقل از معصوم، کثرت روایی در موضوع، و رویکرد تطبیقی حدیثی عامه، صورت گرفته است. در این نوع از مطالعه، در یک مورد می‌توان اشاره به وقوع غیبت برای امام مهدی را در احادیث هر یک از ائمه مشاهده کرد؛ اما این که مسجد کوفه مصلاى امام مهدی است، در حدیث امام علی علیه السلام با مصادر متعدد مورد اشاره قرار گرفته است (همان، ج ۴، ص ۱۶۱).

در حقیقت، مطالعه عمیق مهدویت به پژوهشی مستند نیازمند بود تا بتواند در درجه اول از مهدویت به عنوان مسئله‌ای معتبر، اعتقادی و ریشه‌دار در میراث حدیثی دفاع کند و سپس زمینه تحلیل آن را فراهم آورد؛ اما از آن جا که اصول و مصادر اولیه مهدویت به لحاظ سندی به بررسی فقه الحدیثی نیازمند بودند، مطالعه عمیق آن‌ها در منابع گسترده و بدون نظم منطقی ممکن نبود. به همین دلیل لازم بود در گامی اساسی روایات مهدویت با رویکرد معجم‌نگاری

مهدویت، در حوزه قم مورد مطالعه قرار گیرد تا با تحلیل مصدرشناختی و مطالعه منبع‌شناختی روایات، زمینه پژوهش در آن‌ها تسهیل گردد.

معجم احادیث امام مهدی، تألیف جمعی از محققان معاصر^۱ در مؤسسه معارف اسلامی، ثمره رویکرد مطالعاتی مذکور به دانش مهدویت پس از انقلاب اسلامی است. امتیاز ویژه این مجموعه حدیثی، فراهم آوردن امکان مطالعه سیر تطور احادیث مهدویت است. در واقع، مهم‌ترین امتیاز این کتاب، تتبع فراوان و استخراج هر حدیث از مصدرهای مختلف و متنوع است. محققان حوزوی با مطالعه منابع احادیث نبوی و سپس احادیث ائمه، آن‌ها را گردآوری و چینش کرده‌اند. از این رو، سیر تطور منابع و احادیث مهدویت در معجم احادیث امام مهدی قابل مشاهده و تحلیل است و این اقدام مهم، امکان بررسی فراز و فرود موضوعات مهدویت را در ادوار مختلف به لحاظ صدور از اهل بیت، پیش روی محقق قرار می‌دهد. علاوه بر این، از آن‌جا که در معجم احادیث امام مهدی، مطالعه مهدویت در منابع عامه صورت گرفته، امکان مقایسه مهدویت در اندیشه فریقین و مطالعه تطبیقی در مهدویت فراهم شده است. درحقیقت، توجه به تقریب دیدگاه عامه به خاصه با توجه به مهدویت در احادیث نبوی به برکت این مطالعه عمیق پس از انقلاب اسلامی فراهم شده است.

توجه به اختلاف دیدگاه فریقین در باره مهدویت و کشف خلأهای معرفتی که عامه در شناخت مهدویت با آن مواجه هستند؛ از جمله تبارشناسی و ولادت امام مهدی به عنوان «حجت حی»، با مطالعه معجم امام مهدی امکان‌پذیر است و توجه به این مطالعه می‌تواند مانع از ارائه دیدگاه‌های افراطی به مهدویت و انتساب آن به فریقین باشد.

عمق مطالعه در معجم احادیث مهدویت، به گفته محققان آن، چنان هست که محقق با وجود آن، به کتاب حدیثی دیگری نیاز چندانی ندارد (همان، ج ۱، ص ۵). مجموعه مذکور در هشت جلد تنظیم گردیده است. جلد اول و دوم و سوم، به احادیث نبوی و جلد چهارم تا ششم آن، به احادیث ائمه علیهم‌السلام و نیز توقیعات حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الکبری اختصاص داده شده است. جلد

۱. پژوهشگران این موسوعه، عبارتند از آقایان: محمدجعفر طبسی، محمدجواد طبسی، سید صالح مدرسی، نجم‌الدین طبسی، عبادالله تهرانی، عزت‌الله مولائی، حامد عبدالخالق و محمدامین پورامینی.

هفتم به روایاتی اختصاص یافته است که طبق آن‌ها، ائمه، آیاتی را به امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف تأویل و تفسیر کرده‌اند. و جلد هشتم حاوی فهرست‌های مختلف است. امتیاز ویژه مطالعه حدیثی مهدویت در معجم احادیث امام مهدی، ارائه سیر تطور محتوایی روایات به حسب صدور از معصومان است. این نوع از مطالعه اهمیت موضوعات مختلف را به حسب طرح آن‌ها و گفت‌وگو در باره آن‌ها را پیش روی محقق می‌نهد و دستیابی به تاریخ‌گذاری و اعتبار بخشی به حدیث را تسهیل می‌کند.

در حقیقت، وجه پرداختن به معجم احادیث امام مهدی را با وجود کتاب «منتخب الاثر» می‌توان در سه نکته خلاصه کرد:

الف) مصدر یابی احادیث مهدویت: در کم‌تر اثری همانند «معجم احادیث» به مصادر متعدد حدیثی مهدویت اشاره شده است. به این لحاظ اثر مذکور مشتمل بر منابع و مأخذ پرشمار حدیثی مهدویت است؛

ب) استقصای روایات: تتبع مصادر متعدد و بالغ بر ۴۰۰ منبع حدیثی (همان، ص ۶) و جست‌وجوی گسترده برای یافتن احادیث مهدویت از دیگر ویژگی‌های «معجم احادیث امام مهدی» است؛

ج) ارائه سیر تاریخی پیدایش احادیث مهدویت: چینش احادیث مهدویت در «معجم احادیث امام مهدی» به ترتیب صدور از معصوم، سیر تطور پرداختن ائمه به مهدویت را به ما ارائه می‌کند و نشان می‌دهد در زمان هر یک از معصومان به چه میزان به مسئله مهدویت پرداخته شده است.

مرحله سوم: تبیین مسئله مهدویت در عرصه‌های مختلف

یکی از اتفاقات مهم پس از انقلاب در حوزه مهدویت، کنشگری علمی و عقلی مطالعات مهدویت است. این اتفاق، در پی پرسشگری مسئله محور و رویکرد پژوهشی به مهدویت روی داده است. ثمره مهم این اتفاق، مطالعه مهدویت بر پایه نیاز مخاطب و با رویکرد تبیین معرفت‌شناسانه است. تحول قابل مشاهده در این عرصه با نشر فزاینده آثار مهدوی موضوع محور قابل مشاهده است؛ به گونه‌ای که کتاب‌های حدیثی مهدویت به عنوان بن‌مایه معارف

مهدوی در نظر گرفته می‌شود و تحلیل داده‌ها و اطلاعات با روش‌های جدید علمی، جایگزین روش نقلی در تبیین معارف شده است. بدون شک، پس از انقلاب اسلامی، مطالعه مهدویت در حوزه علمیه با روش مذکور، به مراتب نسبت به قبل از انقلاب گسترده‌تر شده است. با تمرکز بر این نوع از مطالعه افزون بر شش هزار اثر در عرصه مهدویت پدید آمده است.^۱

در پی رونق مطالعه کمی مهدویت در حوزه علمیه قم، مطالعات کیفی مهدویت نیز متحول شده است؛ به گونه‌ای که مهدویت که تا قبل از انقلاب، مسئله‌ای اعتقادی و کلامی تلقی می‌شد و توجه به آن از شرح دعای ندبه و معرفت امام، شناخت وظایف منتظران و آرمان‌خواهی ظهور فراتر نمی‌رفت؛ به عنوان حوزه دانشی و تفکری راهبردی مورد توجه قرار گرفت و حوزه در صد تبیین آن بر آمد؛ به گونه‌ای که مطالعه آن در حوزه علمیه قم در دهه سوم بعد از انقلاب، به صورت ویژه و در شمار مراکز تخصصی حوزه علمیه قرار گرفت.

تأمل در این آثار و رشد فزاینده آمار نشر، گویای آن است که همزمان با پیروزی انقلاب اسلامی و شکل‌گیری تفکر و اندیشه‌ورزی مهدویت، نقطه عطفی در حوزه علمیه قم پدید آمده است که به تحولات چشمگیر علمی کمی و کیفی در حوزه‌های مختلف به ویژه مهدویت منجر شده و ثمره آن در مقایسه با قبل از انقلاب افزایش ده برابری در حوزه آمار است و به لحاظ کیفی، آثار مهدوی مکتوب در حوزه علمیه قم، نسبت به آثار پیشین، به مراتب عمیق‌تر و دقیق‌تر نگاشته شده‌اند.

تبیین مسئله مهدویت با رویکردهای مختلف، اقدام مهمی است که در این مرحله شکل می‌گیرد و به اقدامات مهمی در باره مهدویت منجر می‌شود که شرح مبسوط آن‌ها خارج از این پژوهش است. هر چند برخی از آن‌ها در شمار آثار مکتوب قرار نمی‌گیرند؛ به سبب آن که زیرساخت مطالعه مسئله مهدویت و تبیین و پژوهش در این باره را فراهم آورده‌اند؛ به اجمال به آن‌ها پرداخته می‌شود. این اقدامات عبارتند از:

---

۱. این آثار در کتاب «امام مهدی در آئینه قلم با رویکرد کتاب‌شناختی» معرفی شده‌اند که با توجه به کثرت آن‌ها این تحقیق مجال پرداختن به آن‌ها را ندارد.

۱. تأسیس کتابخانه تخصصی مهدویت

اهتمام به کار عالمانه در حوزه علمیه و رونق مهدویت بعد از انقلاب، دغدغه‌مندان این عرصه را به تأسیس کتابخانه تخصصی به انگیزه مطالعه و پژوهش در باره مهدویت واداشته است. این اقدام، مطالعات مهدویت را برای پژوهشگران و محققان آسان کرده است. گرد آوری آثار، اسناد، پایان‌نامه‌ها، مجلات علمی، نرم افزارهای تخصصی علوم اسلامی ویژه مهدویت؛ از دستاوردهای مکتب امام خمینی در حوزه علمیه بعد از انقلاب اسلامی به شمار می‌آیند. هم‌اکنون سه کتابخانه تخصصی ویژه مهدویت در مرکز تخصصی مهدویت، مؤسسه آینده روشن و پژوهشکده مهدویت و آینده‌پژوهی، در حال ارائه خدمت به پژوهشگران مهدویت هستند.

۲. تأسیس مراکز تخصصی و مؤسسات مهدویت

به برکت انقلاب اسلامی، مهدویت، در حوزه علمیه، از مسئله‌ای فرعی کلامی خارج شده و در شمار مسائل کلان کلامی، آن هم به صورت مستقل قرار گرفته و غنای علمی و وسعت این اندیشه به حدی رسیده است که برای مطالعه گسترده در مورد آن، مرکز تخصصی مهدویت، مؤسسه آینده روشن راه‌اندازی شده است و بعضی مؤسسات، مانند پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی در زمینه برگزاری همایش، نشست علمی و برگزاری کرسی نقد تخصصی نیز فعالیت دارند. تدوین رساله‌های علمی در حد سطح سه و چهار و ترجمه آثار مستشرقان، تدوین مقالات و تألیف کتاب‌ها، بخشی از فعالیت‌های معطوف به مطالعه مهدویت در حوزه علمیه قم است که در این مراکز انجام می‌شود.

در رویکرد پژوهشی به مهدویت در مراکز تخصصی، مطالعه مهدویت به صورت مسئله محور در قالب آثار علمی ترویجی و یا علمی پژوهشی دنبال می‌شود و مسائل مهدویت مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرند. در حقیقت، بخش قابل توجهی از تولید علم و نگرش نو به مهدویت در این نوع از مطالعه به مجلات علمی، رونق بخشیده است.

اتفاق مهم در این رویکرد از مطالعه مهدویت، تبیین مهدویت بر پایه تحلیل اطلاعات متون اصلی است. این اقدام در پی آموزش به فراگیران و تربیت نیروی متخصص در فهم مسئله مهدویت، به شکل‌گیری سیر مطالعاتی منظم و منطقی در عرصه مهدویت، کمک فراوانی کرده

است. تهیه و تدوین سرفصل‌های آموزشی نیز در این مراکز تهیه می‌شود و نتیجه آموزش‌ها و پژوهش‌ها به صورت مقالات علمی و پایان‌نامه و کتاب چاپ و نشر می‌شوند. کتاب‌هایی که با موضوعات مختلف، تنها در مرکز تخصصی مهدویت و بنیاد فرهنگی مهدی موعود به چاپ رسیده‌اند؛ حدود ۴۰۰ عنوان می‌باشد.

۳. تأسیس مجلات و نشریات علمی ویژه مهدویت

تولید علم و تحلیل و پژوهش درباره مهدویت، بعد از انقلاب اسلامی در حوزه علمیه قم به کلی متحول شده است و توجه به این مسئله در قالب نگارش مقالات علمی پژوهشی و ترویجی رونق گرفته است. رویکرد مسئله محور به مهدویت، فصل جدیدی از مطالعه مهدویت پیش رو نهاده است و با تولید صدها مقاله در باره مهدویت، این مسئله را به عنوان یکی از مهم‌ترین مسائل حوزه علمیه مورد توجه قرار داده است؛ به گونه‌ای که در حال حاضر بر اساس تحقیقات میدانی، شانزده مجله با موضوع مهدویت به چاپ مقاله می‌پردازند. در این زمینه می‌توان به فصلنامه‌ها و مجلات ذیل اشاره کرد.^۱

۴. رصد شبهات مهدویت و پاسخگویی به آن‌ها

پیروزی انقلاب اسلامی با رهبری اسلامی و ریشه‌دار در اعتقاد به مهدویت، توجه دشمنان

۱. انتظار موعود، مرکز تخصصی مهدویت، محسن قرائتی، روح الله شاکری، ۱۳۸۰؛
۲. بهایی‌شناسی، فصلنامه فرهنگی اجتماعی در نقد بهائیت، عبدالحسین فخاری، ۱۳۹۵؛
۳. موعود پژوهی، جامعه المصطفی العالمیه، سید محمود کاویانی، نفیسه ایران پور، ۱۳۹۸؛
۴. پژوهش‌های مهدوی، مؤسسه آینده روشن، سید مسعود پورسید آقایی، نصرت‌الله آیتی، ۱۳۹۰؛
۵. جامعه مهدوی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، نجف لک زایی، حسین الهی‌نژاد، ۱۳۹۸؛
۶. عصر آدینه، مؤسسه آینده روشن، سید مسعود پورسید آقایی، سید رضی موسوی گیلانی، ۱۳۸۶؛
۷. مسجد و مهدویت، بنیاد پژوهش و نشر مقدس جمکران، محمد حسین رحیمان، نجف لک زایی، ۱۳۹۵؛
۸. مشرق موعود، مؤسسه آینده روشن، سید مسعود پورسید آقایی، سید مسعود پورسید آقایی، ۱۳۸۵؛
۹. مطالعات مهدوی، مرکز تخصصی مهدویت، مهدی یوسفیان، مهدی یوسفیان، ۱۳۹۷؛
۱۰. نشریه حوزه، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، سید عباس صالحی (استادی)، عبدالرضا ایزد پناه، ۱۳۶۲.

اسلام را به این آموزه بیش از پیش جلب کرده و البته این رخداد به شکل‌گیری شبهات در اطراف این آموزه منجر شده است. خوشبختانه پس از انقلاب اسلامی و به همت مراکز حوزوی که به مطالعه مهدویت پرداخته‌اند؛ شبهات مهدویت مورد رصد و پاسخگویی برای طالبان حقیقت قرار گرفته است. در این نوع از مطالعه از سوی مدافعان و مرزبانان اعتقادی مهدویت، پاسخ‌های مناسب و تخصصی به شبهه‌افکان وهابی و همفکران آن‌ها ارائه شده؛ همچنین نقدهای قابل توجهی به فرقه‌های انحرافی وارد شده و ردیه‌های درخور، بر کتاب‌های ضاله نوشته شده است. در بین محققان حوزه علمیه قم، علی دوانی با تألیف کتاب «دانشمندان عامه و مهدی موعود»، به مطالعه نظر دیدگاه عالمان عامه از قرن چهارم تا زمان معاصر به مهدویت، پرداخته است و با مطالعه روایات صحابه به نقد شبهات ابن حزم اندلسی، خطیب بغدادی و ابن جوزی پرداخته و بر دریافت حقیقت مهدویت از ناحیه دانشمندان عامه تأکید کرده است.^۱

مؤسسه تحقیقاتی ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف و مؤسسه آینده روشن نیز در این زمینه فعالیت بیش‌تری داشته‌اند. آن‌ها در مجموع به هشتصد شبهه در باره مهدویت پرداخته‌اند که سیصد شبهه آن بدون تکرار است و در کتابی به عنوان «زخرف» گردآوری شده‌اند.^۲

۵. ارائه دیدگاه و ترجمه آثار مستشرقان و مهدی‌پژوهان غربی

مطالعه مهدویت با رویکرد بررسی این مسئله از دیدگاه شرق‌شناسان در عرصه تاریخی و پدیدارشناسی، فصلی متفاوت در تبیین مسئله مهدویت ایجاد کرده است. این رویکرد، پژوهشگران فاضل حوزه قم را بر آن داشته است با مطالعه دقیق‌تر مهدویت در آثار مستشرقان و ترجمه آثار ایشان، به دیدگاه آنان در این زمینه دست‌یابند و زمینه نقد افکار آنان را فراهم

۱. این دانشمندان عبارتند از ابن ابی تلج بغدادی، ابوالعباس احمد بن ابراهیم کندی، ابوعلی احمد بن محمد بن علی عمادی نسوی، ابومسعود احمد بن محمد بن عبدالعزیز، ابن خشاب بغدادی، ابونصر بخاری، ابوبکر خوارزمی، شیخ احمد جامی، شیخ فریدالدین عطار، سبط ابن جوزی، خواندمیر، رشیدالدین دهلوی و...
۲. از مهم‌ترین آثار در این زمینه می‌توان به کتاب «حدیث حضور»، نوشته جواد جعفری در پاسخ به شبهات احمد کاتب و کتاب «دلیل روشن»، نوشته نصرت‌الله آیتی در پاسخ به شبهات ناصر قفاری اشاره کرد.

آوردند. کاوش آثار مهدویت، به وضوح نشان می‌دهد قبل از انقلاب، از ترجمه و نقد آثار مستشرقان در حوزه علمیه قم با رویکرد به مطالعه مهدویت اثر معتنا بهی وجود ندارد. این، در حالی است که پس از انقلاب، مطالعه مهدویت در آثار شرق‌شناسان رونق یافته و دیدگاه آنان در این زمینه مورد مطالعه، ترجمه و تحلیل نقادانه قرار گرفته است.

مهدویت در نگاشته‌های مستشرقان، در «دانشنامه امام مهدی» از سوی علی‌راد مطالعه شده است (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۹۳: ص ۱۴۴-۱۶۰). بهروز جندقی به دیدگاه میرچا الیاده، در دایرةالمعارف اسلامی پرداخته است.^۱ سید رضی موسوی گیلانی، «شرق‌شناسی و مهدویت» را تألیف کرده است. عبدالجبار ناجی، در «التشیع و الاستشراق»، به وصف شرق‌شناسانی پرداخته است که دیدگاه خود را در باره مهدویت شیعی ارائه کرده‌اند. زهیر دهقانی «سیر تحول نگاه مستشرقان به مهدویت در ۱۵۰ سال اخیر» را تحلیل و آثار مهم‌ترین آن‌ها از جمله بلوشه، فرید لندر، کلبرگ، مادلونگ و بسیاری از مستشرقان را بررسی و ترجمه کرده است. محمد شهبازیان نیز با تألیف «مهدویت و مستشرقان»، به تکمیل حلقه بحث در این زمینه کمک کرده است. علاوه بر ارائه و ترجمه دیدگاه مستشرقان مشهور، از قبیل هانری کربن، ساشادینا، گلدزیهر و حامد الگار؛ گفت‌وگوهای علمی تخصصی مصاحبه محور^۲ و در حد همایش^۳ با شرق‌شناسان با موضوع مهدویت برگزار شده و مقوله مهدویت را در گستره مفهوم بعد از انقلاب در حوزه علمیه، وارد فصل جدیدی از تطور مطالعه آثار مکتوب کرده است.

مرحله چهارم: مطالعه موضوع‌شناختی مهدویت

پس از تبیین مسئله مهدویت بر پایه احادیث، شاهد مرحله دیگری از مطالعه در این زمینه هستیم و آن مطالعه موضوع‌شناختی مهدویت است. این مطالعه در حوزه علمیه قم، زیر بنای تحقیق علمی در باره مسائل گوناگون مهدویت به شمار می‌آید و در آن تلاش شده است با روش‌های جدید تحقیق، موضوعات مختلف در باره مهدویت شناسایی شوند و بستر استخراج

۱. فصلنامه انتظار موعود، ۱۳۸۱: شماره ۶، ص ۲۶۳؛ شماره ۷، ص ۱۱۱ و شماره ۸، ص ۲۱۹.

۲. برای آشنایی بیشتر با مصاحبه‌های صورت گرفته با پیروان ادیان در مورد مهدویت (ر.ک: امامی‌کاشانی، خط امان).

۳. برای نمونه می‌توان به همایش بین‌المللی دکتربین مهدویت در این باره اشاره کرد.

آن‌ها فراهم گردد.

الف) دانشنامه امام مهدی (مطالعه موضوعی مسائل اساسی)

«دانشنامه امام مهدی» با مطالعه دانش مهدویت پس از انقلاب اسلامی تلاش کرده است دیدگاه‌های پژوهشی به این مسئله لحاظ و با توجه به آن‌ها، مهدویت در قالب جدید علمی معرفی شود. در حقیقت نگارش دانشنامه، مطالعه مهدویت را از حوزه حدیث به حوزه شریک‌شناسی و مطالعات تطبیقی توسعه داده است؛ حتی فراتر از این مرحله، گرایش‌های علمی معطوف به مهدویت، از قبیل منجی‌گرایی را مورد مطالعه قرار داده و مطالعه بین‌رشته‌ای مهدویت در آن صورت گرفته است. به همین لحاظ، با بازنگری تخصصی معارف مهدویت و تمرکز بر اتقان علمی مطالب به مدخل‌نگاری انبوه پرداخته نشده است. گفتنی است که هرچند قاعده آن است که در مطالعات مهدویت با رویکرد دانشنامه نگاری، فهرست‌واره‌ها بر اساس حروف الفبا تنظیم شوند تا با مراجعه به آن‌ها بتوان به صورتی روش‌مند، از اطلاعات و معارف مهدویت استفاده کرد؛ در دانشنامه امام مهدی تلاش شده است آثاری که به صورت بین‌رشته‌ای به تحلیل و بررسی موضوعات مهدویت پرداخته‌اند، مورد نظر قرار گیرند. لذا برخی از آثار دانشگاهی و مستشرقان نیز مورد توجه قرار گرفته‌اند. به همین دلیل «دانشنامه امام مهدی» که توسط آیت الله محمدی ری‌شهری و همکارانش تدوین شده، فاقد مدخل‌نگاری در زمینه مهدویت است. در عوض، دانشنامه بر پایه احادیث، از چهارده بخش اصلی تشکیل شده است که هر کدام از بخش‌ها دارای فصول متعدد است. به منظور تسهیل دسترسی برای مهدی‌پژوهان، گزیده دانشنامه امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در سال ۱۳۹۷ شمسی در دو جلد انتشار یافته است. همین امر موجب شده است چنین مطالب در دانشنامه امام مهدی از فهرستی جدید برخوردار باشد. در ادامه پژوهش به آن اشاره می‌گردد.

دانشنامه امام مهدی با تمرکز بر محورها و بخش‌ها و فصل‌ها ذیل تدوین شده است:

۱. مهدویت از نگاه اهل سنت؛
۲. منجی موعود در ادیان ابراهیمی؛
۳. منجی موعود در ادیان غیرابراهیمی؛

۴. نام‌های منجی موعود در ادیان؛
۵. مهدویت در نگاه‌های مستشرقان؛
۶. مهدویت و جهانی‌شدن؛
۷. دلایل غیرنقلی بر ضرورت وجود امام مهدی؛
۸. گزاره‌های اعتقادی و تاریخی مهدویت.

ب) مطالعه دانش مهدویت با رویکرد موضوعات اجتماعی (نگرش کاربردی به مهدویت در حکمرانی اسلامی)

مطالعه مهدویت به عنوان تفکری راهبردی و تحول‌آفرینی که بر اساس آن امکان اداره جامعه شیعه در عصر غیبت وجود دارد، لایه عمیق‌تری از مطالعات مهدویت است که از سوی آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی در کتابی با عنوان «حکومت جهانی مهدی» مورد توجه قرار گرفته است. بر پایه این مطالعه، مهدویت، به مسائل سیاسی اجتماعی ناظر است که در پرتو آن، به سیر تکامل جامعه انسانی پرداخته و بر هماهنگی مهدویت با نظام آفرینش و فطرت و عدالت انسانی تأکید شده است. توجه به ظهور مصلح، در آینده جهان و تحقق آرمان‌گرایی توحیدی در این نوع از مطالعه مهدویت مورد توجه قرار گرفته است. چگونگی تحقق حکومت امام مهدی و اصلاح تدریجی جوامع برای پذیرش امامت و یا انقلاب منجر به قبول ولایت امام مهدی، زمینه ظهور و آمادگی‌های قبل از آن نیز مورد بحث قرار گرفته‌اند. در مطالعه مهدویت با رویکرد اجتماعی، انتظار ظهور امام مهدی، انقلابی منجر به ظهور است و سازگاری آن با رفتار منفعلانه و بی‌توجهی به اقدامات لازم برای ظهور، مخرب دانسته شده است (مکارم، ۱۳۸۶: ص ۸۱). توجه به الگوگیری از حکومت امام مهدی برای اداره جامعه در عصر غیبت از آثار مطالعه مذکور در عرصه مهدویت است. تحقق حکومت جهانی امام مهدی، نگرشی آرمان‌گرایانه به مهدویت است که مهدی‌باوران بر آن اتفاق نظر دارند. مطالعه اجتماعی مهدویت با تمرکز بر کارکرد امامت در عرصه اجتماعی، راه را بر مدعیان دروغین مهدویت سد کرده و راهبردی برای نقد آنان به شمار می‌آید. شایان ذکر است شهید مطهری در کتاب «قیام و انقلاب مهدی» با رویکرد مذکور، البته به صورت مختصر، مهدویت را مورد مطالعه قرار داده است.

ب) مطالعه با رویکرد موضوعات عقلی و تحلیلی (نگرش فلسفی به مهدویت، به عنوان تفکری راهبردی در دوران غیبت)

مطالعه دانش مهدویت با لایه معرفتی عمیق و در عین حال روان، با رویکرد تحلیلی و عقلی به این مسئله؛ پس از انقلاب اسلامی در حوزه علمیه به صورتی متمایز از مطالعات گذشته و تا حدی عمیق‌تر صورت گرفته است. تحلیل فلسفی مسئله انتظار و وصف راهبرد شیعه برای خروج از بن‌بست‌های اجتماعی در دیدگاه علامه محمدتقی مصباح یزدی، با تألیف «آفتاب ولایت» را می‌توان در طلیعه آثار مکتوب مهدویت با نگرش فلسفی قرار داد. کتاب «امام مهدی موجود موعود»، اثر آیت‌الله عبدالله جوادی آملی، در پی ارائه این دیدگاه و ورود پژوهش‌ها در عرصه مهدویت به این مرحله از تطور مطالعاتی این مسئله است. مطالعه دقیق آیات و روایات مهدویت، امامت را با جایگاه ویژه و به عنوان نظام فکری-تربیتی برای مدیریت جامعه مورد توجه قرار داده است. انتظار از مسئله‌ای اعتقادی و کلامی به خط مشی معین، برای شیعه در دوران غیبت دیده شده است. در پی این مطالعه، ظهور امام مهدی، بیش از آن که بر علائم ظهور متوقف باشد؛ بر شرایط ظهور متوقف است.

ارائه نظریه امامت برای اداره هستی، به عنوان نظریه اسلامی در مقابل تفکر غربی انسان محور، از برکات مطالعه عمیق مهدویت پس از انقلاب اسلامی بوده است. با مطالعه مذکور، نگرش منفی به امامت و برداشت غلط از انتظار، ظهور و مقایسه نظام امامت با سیاست و حکمرانی جهانی که امروز غرب مدعی آن است؛ در بوته نقد قرار داده شده است. توجه به براهین عقلی، نیاز فطری انسان به امامت و اثبات حجت زنده در دوران غیبت و کارکردگرایی آن برای جامعه، از امتیازات این نوع مطالعه از مهدویت در حوزه است. با توجه به سیر منظم مباحث مهدویت در این اثر، زمینه پاسخگویی به شبهات مهدویت، برای نسل جوان فراهم شده است. همچنین در مقایسه موعود اسلام و ادیان، بر تحقق وعده الهی برای مؤمنان و تحقق حکومت جهان‌شمول امام مهدی تأکید شده و تفکر اومانیسیم غرب، به دلیل عدم همگرایی با امامت، رو به زوال دانسته شده است.

ج) ویکی مهدویت؛ دانشنامه جامع مجازی (رویکرد تخصصی به مهدویت در قالب مطالعات موضوعات گسترده قابل تکمیل در فضای مجازی)

در رویکردی دیگری به مطالعات مهدویت در دهه اخیر سده معاصر، «ویکی»، یا همان دانشنامه جامع مجازی مهدویت، تدوین شده است. این اثر با اهتمام به مداخل الفبایی با دوازده بخش در حال تدوین است. این بخش‌ها عبارتند از: آیات مهدویت، احادیث مهدویت، ادعیه مهدویت، اماکن مهدویت، شخصیت شناسی، علائم ظهور، کتاب شناسی مهدویت، مدعیان دروغین، مستشرقان، معارف مهدویت، منجی در ادیان و مهدویت در اهل سنت. این اثر با بیش از صد مداخل به صورت برخط در «wikimahdaviat.ir» قابل مشاهده است. امتیاز ویکی مهدویت در مقایسه با دانشنامه‌های دیگر، این است که از سوی متخصصان مهدویت تدوین شده و در آن نظریه‌های علمی جدید در زمینه مهدویت مورد توجه قرار گرفته است.

مرحله چهارم: مطالعه کتابشناختی

مطالعه دانش مهدویت با رویکرد کتاب‌شناختی (نگرش معرفت‌شناسانه در پرتو کتاب‌های مهدویت)

سیر تطور مطالعات مهدویت نشان می‌دهد پس از این که به مهدویت به عنوان مسئله‌ای دانشی نگریسته شد، آثار فراوانی با رویکرد به موضوعات مختلف مهدویت نگاشته شد. رشد فزاینده آثار مهدوی که هرکدام با در نظر گرفتن موضوعی خاص به مهدویت پرداخته‌اند. پس از انقلاب اسلامی و در نیمه قرن دوم سده اخیر، به بیش از شش هزار کتاب رسیده است (الهی نژاد، ۱۴۰۱: ص ۱۸۶). این اتفاق، بستر مطالعه کتابشناختی مهدویت را پدید آورده و مطالعه مستقلی در این باره را در پی داشته است. کتاب «امام مهدی در آئینه قلم، کارنامه منابع مهدویت»؛ به معرفی آثار موضوعی در باره مهدویت پرداخته است. البته این کتاب در سال ۱۳۸۸ منتشر شده و بدون شک، آثار مکتوب مهدویت، بعد از آن در ده سال گذشته رشد قابل توجهی داشته است. در این اثر تلاش شده است آثار مکتوب مهدوی در حوزه نشر به مخاطب، با ۳۵ مداخل معرفی شوند. برای آسانی شناخت منابع، موضوعات مختلف به ترتیب الفبا مرتب شده‌اند. این مداخل عبارتند از: ادعیه و زیارات مهدویت، ارتباط با امام مهدی، اصحاب امام مهدی، اماکن منسوب

به امام مهدی، امام حسن عسکری، انتظار فرج، پاسخ به شبهات مهدویت، توقیعات و روایات مهدویت، جامعه مهدوی، جنبه‌های سیاسی مهدویت، حکومت امام مهدی، دشمنان امام مهدی، زندگینامه امام مهدی، سیره امام مهدی، شناخت امام مهدی، طول عمر امام مهدی، ظهور امام مهدی، غربت امام مهدی، فرهنگ مهدویت، فضائل امام مهدی، فلسفه مهدویت، کرامات امام مهدی، کلیات مهدویت، گفتمان مهدویت، مادر امام مهدی، مدح و ثنای امام مهدی، مدعیان مهدویت، ملاقات با امام مهدی، موعود باوری، نظریه‌ها در باره امام مهدی، نیمه شعبان، وکالت و نیابت، منابع و متون کودکان و ضمیمه. با توجه به مداخل مذکور، ۷۵۰۰ منبع مرتبط با امام مهدی و مهدویت مأخذ شناسی و موضوع بندی شده است و نیمی از آن‌ها دارای چکیده راهنما است (گروه نویسندگان، ۱۳۸۸: ص ۱۵).

تمرکز بر سابقه تألیف در موضوعات مختلف مهدویت با رویکرد مأخذشناسی، به شناسایی بیش از ۷۵۰۰ منبع در باره مهدویت منجر شده است. منابع این کتاب شناسی‌ها، کتاب، مقاله (اعم از مقاله، نشریات و دایرةالمعارف) و مجموعه مقالات و پایان نامه‌ها را شامل می‌شود و اغلب منابع با مراجعه مستقیم، شناسایی شده و به ذکر نام يك منبع در فهرست‌ها بسنده نشده است. علاوه براین، رویداد کتاب شناخت مهدویت، از جمله اتفاقات قابل توجهی است که در دانشنامه امام مهدی مشاهده می‌شود (همان، ص ۱۵).

در تطور مطالعات مهدویت، چاپ مقالات نشریه، مقاله مجموعه، مقاله دایرةالمعارف و پایان‌نامه، مورد توجه قرار گرفته و معرفی شده‌اند. دسته بندی آن‌ها، به صورت موضوعی و معرفی آن‌ها بر اساس «موضوع»، «پدیدآورنده» و «عنوان» به ترتیب الفبایی قابل مشاهده است. ارائه ریز اطلاعات منابع، خود می‌تواند تطور موضوعات مورد مطالعه جزئی در مهدویت را نشان دهد و فراوانی و یا ضعف تولید محتوا در مسئله را به ما ارائه کند.

فراوانی آثار مهدویت موجب شده است در روش کتاب‌شناخت، هر واحد اطلاعاتی، با يك شماره پیاپی مشخص شود. این واحد، سه قسمت اصلی مأخذ شناسی، چکیده و محتوا را شامل

است.^۱

مرحله پنجم: تحقیق علمی

الف) مجلات علمی مهدوی (رویکرد تخصصی به روش پژوهشی مطالعات پیشرفته در قالب مقالات علمی معتبر)

مطالعه مهدویت با رویکرد تحقیق علمی در سده اخیر از مجله «مکتب اسلام» شروع شده و به صورت پراکنده به موضوع مهدویت پرداخته است. این مجله سال ۱۳۳۷ شمسی با محوریت آیت‌الله مکارم شیرازی و آیت‌الله سبحانی منتشر شده است. بعد از آن، سالنامه «مکتب تشیع» در سال ۱۳۳۸ به همت آقایان: هاشمی رفسنجانی و باهنر، شکل گرفت. در ادامه نیز مجله «مکتب جعفری» در سال ۱۳۴۰ با تلاش کتابخانه مسجد اعظم انتشار یافت (الهی نژاد، ۱۴۰۱: ص ۱۸۷). با وجود این، نشریات حوزوی قبل از انقلاب اسلامی به مهدویت اختصاص نداشتند و گاه به صورت موردی به آن می‌پرداختند؛ اما پس از انقلاب اسلامی، تطور مطالعات مهدویت در دو دهه گذشته، به مرحله ویژه‌ای از مطالعات کمی و کیفی وارد شده است و مطالعه مهدویت در مجلات علمی با رتبه‌های علمی ترویجی و علمی پژوهشی را با نشر مجله «انتظار موعود» آغاز کرد.

در این رویکرد، مهدویت به صورت موضوع محور، مورد مطالعه و تحلیل قرار می‌گیرد و با بررسی موضوع خاص در قالب مقاله، به آن پرداخته می‌شود. توجه عالمانه به مسئله و توجیه ضرورت و اهمیت این نوع از مطالعه و تمرکز بر تحلیل موضوع خاص با روشی خاص از امتیازات این نوع از مطالعه در عرصه مهدویت است. حضور پژوهشگران و استادان متبحر و توجه به موضوعات مختلف، به رونق چاپ و توسعه تحقیق و مطالعه در باره مهدویت منجر شده است. درحقیقت، این مطالعه، ورود علمی به مهدویت و نگرش تخصصی به این مسئله را ممکن کرده است. امروزه شمار نشریات و مجلات علمی پژوهشی و علمی ترویجی در باره مهدویت قابل توجه

۱. کتاب‌شناخت مهدویت در اثر «امام مهدی در آئینه قلم»، به شیوه خاص تنظیم شده است؛ به گونه‌ای که در آن ابتدا به مأخذ شناسی و سپس نمایه موضوعی، چکیده نویسی و فهرست‌واره‌ها پرداخته شده است. برای آشنایی بیش‌تر (ر.ک: گروه نویسندگان، ۱۳۸۸: ص ۱۸).

است و با شمارگان بالا در حوزه چاپ و نشر در اختیار مخاطبان قرار می‌گیرند. تاکنون مجله «انتظار» با ۸۰ شماره و بیش از پانصد مقاله به چاپ رسیده و «مشرق موعود» نیز با ۶۳ شماره و ششصد مقاله انتشار یافته است. مجله‌های علمی دیگری از جمله «عصر آدینه»، «پژوهش‌های مهدوی»، «پژوهش نامه موعود»، «مطالعات مهدوی»، «جامعه مهدوی» و در مجموع حدود ۷۰۰ مقاله را منتشر کرده‌اند. در مجموع قریب دو هزار مقاله علمی بارتبه‌های پژوهشی، ترویجی و تخصصی در حوزه مهدویت در مجلات گوناگون حوزوی ملاحظه می‌شوند.^۱

ب) رساله‌های علمی مهدوی

مطالعه مهدویت در قالب رساله علمی، مرحله دیگری از مطالعه مهدویت است که از دودهه پیش در حوزه علمیه مورد توجه قرار گرفته است. در این نوع از پژوهش، موضوعات مختلف در عرصه مهدویت به صورت توصیفی و تحلیلی در سطح سه و چهارم مورد مطالعه قرار می‌گیرند. این تحقیق، زیر نظر واحد مدارج علمی حوزه علمیه قم به کمک استادان راهنما و مشاور، صورت می‌گیرد. در حقیقت، تولید علم در باره مهدویت در رساله‌های علمی صورت می‌گیرد. گردآوری اطلاعات، طبقه‌بندی آن‌ها، نظریه‌پردازی در باره مهدویت از زوایای گوناگون و نقد دیدگاه‌های مختلف در این زمینه؛ یکی دیگر از مراحل مهم تطور آثار مکتوب در عرصه مهدویت به شمار می‌آید که حوزه علمیه قم آن را بنیان نهاده است. این مطالعه کیفی، زمینه تدوین بسیاری از مقالات علمی و کتاب‌های تخصصی در مورد مهدویت را فراهم آورده است. با توجه به اسناد موجود در واحد مدارج علمی حوزه علمیه قم، بالغ بر ۳۵۰ رساله در سطح سه و چهارم^۲ با موضوع مهدویت تا کنون تدوین شده است.^۳

۱. برای آشنایی بیشتر و مشاهده مقالات به سایت مجلات مراجعه شود.

۲. در بین رساله‌ها، برخی از آن‌ها از جمله «سیر تحول نگاه مستشرقان به مهدویت در ۱۵۰ سال اخیر (زهیر دهقانی، ۱۳۹۸) در همایش کتاب سال حوزه مورد تجلیل قرار گرفته است.

۳. پایان نامه‌هایی که با موضوع مهدویت نگارش شده‌اند، نسخه‌های آن‌ها در واحد مدارج علمی و مرکز تخصصی مهدویت نگهداری می‌شود.

ج) درس خارج مهدویت (رویکرد فقه الحدیثی به مهدویت در قالب گفتمان تحلیلی در زمینه

احادیث، به روش مرسوم در حوزه علمیه)

تطور مطالعه مهدویت پس از یک قرن مطالعه مهدویت که فراز و فرودهای قابل توجهی داشته است؛ اکنون به حدی رسیده است که مهدویت را در حد درس خارج مورد مطالعه قرار داده است. از جمله محققانی که در حوزه مطالعات مهدویت تلاش گسترده‌ای داشته است، آیت الله نجم‌الدین طوسی است. ایشان با مطالعه عمیق روایات مهدویت و مشارکت در تدوین معجم احادیث امام مهدی، در نگرش تخصصی به مهدویت، فصل تازه‌ای از پژوهش‌های مهدویت را در حوزه بنیان نهاد. ایشان در مطالعات مهدویت از جمله محققان پیشگامی است که به بررسی احادیث مهدویت با رویکرد اجتهادی در موضوعات مختلف پرداخته است. توجه به اسناد روایات و تحلیل محتوای آن‌ها در عرصه مهدویت از سوی این محقق، در باره موضوعات مختلف، از جمله تلاش‌های علمی معدودی در حوزه مهدویت است که مسبوق به سابقه چندانی نبوده است. این محقق فرزانه تلاش بسیاری کرده است تا تحقیقات مهدویت را بر پایه منطق فهم حدیث دنبال کند. همچنین با اعتبار سنجی احادیث مورد مطالعه در عرصه مهدویت و بررسی دلالت آن‌ها، خوانشی صحیح از معارف مهدویت ارائه کند.

تبادل نظر و نظریه پردازی در باره مهدویت، بر مطالعه کیفی مهدویت افزوده است. پرداختن به دیدگاه‌های مختلف، ارائه نظر تکمیلی و اصلاح دیدگاه‌ها و در صورت نیاز نقد آن‌ها، عمق مطالعه مهدویت را افزایش می‌دهد. طرح اشکال از زوایای مختلف و پاسخ به آن‌ها و رد و قبول دیدگاه‌ها به شیوه خارج فقه و تقریرات در این زمینه به همان شیوه مفید واقع شده و تا کنون بالغ بر هفتصد جلسه برگزار شده است. حاصل این جلسات تحت عنوان «سلسه مباحث مهدویت»، با موضوعات مختلف به چاپ رسیده است. این آثار عبارتند از:

«التعالیم المهدویه فی رحاب الکلمات الرضویه»، «تا ظهور»، «نشانه‌هایی از دولت موعود»، «سفیانی»، «روایات الیمانی»، «ابحاث حول المهدویه»، «الجزیره الخضراء»، «عرض و نقد»، «چشم‌اندازی به حکومت امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف»، «ادله ولادت امام زمان»، «توقیت»، «سرنوشت یهود در عصر ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف»، «رجعت پیامبر و اهل بیت از نظر شیعه»، «نقش علما در عصر ظهور» (بطلان ادعای مخالفت شیعه با حضرت مهدی)، «ابدال»، «اصحاب حضرت در دوران

غیبت کبرا» (حضرت خضر، ابدال و سی نفر ملازمان امام عصر عجل الله تعالی فرجه الصریف) «اصحاب حضرت در دوران غیبت صغرا» «نواب اربعه»، «اصحاب امام زمان در عصر ظهور»، «ندای آسمانی»، «جریان‌های آذربایجان قبل از ظهور» و بررسی و نقد روایات یمانی در منابع روایی شیعه و اهل سنت.^۱

نتیجه‌گیری

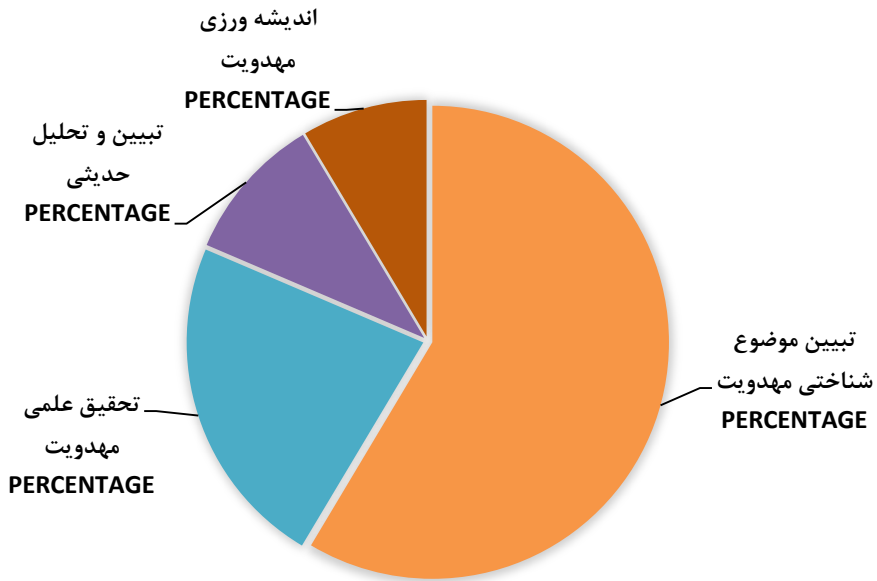
تطور صد سال مطالعات مهدویت در حوزه علمیه قم نشان می‌دهد که مطالعه مهدویت از منظر کمی و کیفی توسعه پیدا کرده است. به لحاظ کمی، مسئله مهدویت از امری اعتقادی فراتر رفته و به عنوان حوزه دانشی عمیقی مورد توجه حوزه علمیه قم گرفته و برای مطالعه عمیق و گسترده آن، اقدامات مهمی صورت گرفته است؛ از جمله تأسیس مراکز، مؤسسات و کتابخانه‌ها.

به لحاظ کیفی، مهدویت که تا نیم قرن پیش بر پایه مطالعه حدیثی متعدد و نامنظم استوار بود؛ پس از انقلاب اسلامی مورد توجه ویژه قرار گرفته و تطورات علمی قابل توجهی را در حوزه نشر پشت سر گذاشته است. اندیشه‌ورزی اعتقادی، تبیین، تحلیل حدیثی، تبیین موضوع شناختی و تحقیق علمی از مهم‌ترین آن‌ها است.

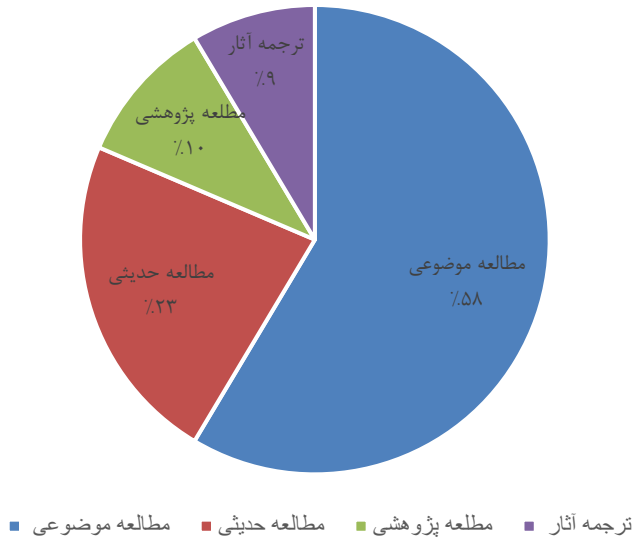
در پی این تحول، آثار مهدویت در حوزه علمیه قم افزایش داشته است. آثار منتشر شده با رویکرد روایت‌نگاری و حفظ تراث ائمه و ثبت و ضبط حدیث، تحلیل روایات و ارائه مباحث اخلاقی، سیاسی اجتماعی، به مرز شش هزار و پانصد اثر رسیده و لذا آثار مکتوب مهدوی در سده اخیر رشد ده برابری داشته است.

۱. از این عناوین ۱۵ عنوان به صورت کتاب چاپ شده است که از طریق انتشارات بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الصریف در قم و از مرکز تخصصی مهدویت حوزه علمیه قم قابل دسترسی است و مابقی عناوین به صورت جزوه درسی در مرکز تخصصی مهدویت حوزه علمیه قم قابل دسترسی است.

تطور آثار مکتوب مهدوی

تطور کمی مطالعه مهدویت

منابع

۱. الهی نژاد، حسین (۱۴۰۱). **مهدویت پژوهی تطورات و آسیب‌ها**، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۲. امینی، ابراهیم (۱۳۸۰). **دادگستر جهان**، قم، انتشارات شفق.
۳. بروجردی، حسین (بی‌تا). **الامام المهدی عند اهل السنه**، قم، بی‌نا.
۴. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۹). **امام مهدی موجود موعود**، قم، اسراء.
۵. _____ (۱۳۸۹). **امام مهدی موجود موعود**، تدوین: سیدمحمدحسین مخبر، قم، اسراء.
۶. حسینی عربی، سیدمهدی (بهار ۱۳۸۷). «**دوره قاجار و تألیفات در باره مهدویت**»، مشرق موعود، شماره ۵.
۷. خراسانی، محمد جواد (۱۳۸۸). **مهدی منتظر**، مشهد، نورکتاب.
۸. دهقانی آرانی، زهیر (۱۴۰۱). **سیر تحول نگاه مستشرقان به مهدویت را در ۱۵۰ سال اخیر**، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۹. شفیعی سروستانی، اسماعیل (۱۳۸۴). **دایرةالمعارف موعود آخر الزمان، موعود عصر رَحْمَةُ الرَّحِيفِ**، قم، مسجد مقدس جمکران.
۱۰. صافی، لطف الله (۱۳۸۰). **منتخب الأثر فی الإمام الثانی عشر**، قم، مکتبه آیت‌الله العظمی الصافی الکلیپاگانی.
۱۱. طبسی، نجم‌الدین (۱۳۹۹). **سلسله دروس مباحث مهدویت، ادله ولادت**، قم، مرکز تخصصی مهدویت حوزه علمیه قم.
۱۲. دوانی، علی (۱۳۴۸). **دانشمندان عامه و مهدی موعود**، قم، دار الکتب الاسلامیه.
۱۳. _____ (۱۳۸۵). **موعودی که جهان در انتظار اوست**، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، دبیرخانه دائمی اجلاس حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف.
۱۴. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (۱۳۷۹). **شوق مهدی**، مصحح: علی دوانی، قم، انتشارات انصاریان.
۱۵. قائم مقامی، سیدمحمد و دوانی، علی (۱۳۸۴). **پرسش و پاسخ پیرامون امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف**

قم، نور ولایت.

۱۶. قمی، عباس (۱۴۲۲ق). **منتهی الآمال**، قم، جامعه مدرسین.
۱۷. گرجی، علی و باباجانی، علی (تابستان ۱۳۸۷). **آشنایی با پایگاه‌ها و مراکز مهدویت**، مجله فرهنگ کوثر، شماره ۷۴.
۱۸. پایگاه اطلاع‌رسانی سراسری اسلامی (پارسا) (۱۳۸۸). **امام مهدی در آئینه قلم** (کارنامه منابع پیرامون امام مهدی و مهدویت)، قم، انتشارات مسجد مقدس جمکران.
۱۹. گروه نویسندگان (۱۳۸۸). **امام مهدی در آئینه قلم**، قم، مسجد مقدس جمکران.
۲۰. مجلسی، محمد باقر (۱۳۷۸). **مهدی موعود**، (جلد ۵۱-۵۳ بحار الأنوار)، مترجم: علی دوانی، تهران، اسلامیه.
۲۱. محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۹۳). **دانشنامه امام مهدی عجل الله تعالی فرجه التوفیق بر پایه قرآن، حدیث و تاریخ**، قم، موسسه علمی فرهنگی دار الحدیث.
۲۲. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۳). **آفتاب ولایت**، قم، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی.
۲۳. مطهری، مرتضی (۱۳۸۷). **مجموعه آثار**، قم، صدرا.
۲۴. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۶). **حکومت جهانی مهدی**، قم، نسل جوان.
۲۵. مهدی پور، علی اکبر (۱۳۷۵). **کتاب‌نامه حضرت مهدی**، قم، نشر مؤلف.
۲۶. میرباقری، سیدمحمد حسین (۱۳۹۵). **موسوعه الامام المنتظر**، قم، هاجر.

27. wikimahdaviat.ir.

